

<http://uard.bg>

New Knowledge Journal of Science

Списание за наука „Ново знание“

University of Agribusiness and Rural Development Academic Publishing House
Bulgaria

Академично издателство на Висше училище по агробизнес и развитие на регионите
Пловдив

СОЦИАЛНАТА АДАПТАЦИЯ КАТО СОЦИАЛЕН ПРОЦЕС ПРИ АДАПТАЦИЯТА НА ВОЕННОСЛУЖЕЩИТЕ

Венелин Терзиев

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

Севдалина Димитрова

Национален военен университет „Васил Левски“ - Велико Търново

Ключови думи:

*социални дейности
социален мениджмънт
социална адаптация на
военнослужещи*

Резюме

Статията разглежда социалната адаптация на военнослужещите като социален процес. Направен е обзор на понятията за адаптация, приети в науката и практиката. Направен е опит за извършване на класификация на видовете адаптация според характера на взаимодействие, според вида на адаптивната среда, според структурните компоненти на адаптивната среда и според психологическото съдържание. Процесът на социална адаптация е представен в следните основни етапи: подготвителен; етап на психологическо напрежение преди уволнението; етап на остри психически реакции на влизане в „цивилния живот“; етап на остри психични реакции на излизането от „военния живот“ и етап на редаптация.

Социалната адаптация е обект на изследване в различни области на науката както от естествените, така и от хуманитарните науки. Най-подробно е представен и изучен проблемът за адаптацията в биологията. Като се започне с Ж.Бюфон, в трудовете на който е обоснована зависимостта на организмите от тяхната приспособимост към околната среда (макар самият Ж.Бюфон да не е използвал термина адаптация), адаптацията е предмет на изследване практически от всички известни биолози. Става дума за К. Бер, Вейсман, Ч. Дарвин, Н. Я. Данилевски, К. М. Завадски, Ж. Б. Ламарк, И. П. Павлов, А. Н. Северцов, И. М. Сеченов, Ж. Сент-Илер, А. Д. Слоним, Н. В. Тимофеев-Ресовски, А. А. Ухтомски, Г. И. Царгородцев, И. И. Шмалгаузен и други. Цялата история на развитие на ученията за адаптацията отразява борбата между двете основни концепции, формулирани от Ж. Б. Ламарк и Ч. Дарвин.

Жан Батист Ламарк обяснява адаптацията като пряко приспособяване на организмите към условията на средата. Смисълът на прякото приспособяване се състои в това, че полезните

признаци се появяват в организма в отговор на промяната в средата. Затова и самите организми, и всичките им изменения изначално са целесъобразни, без това винаги да е очевидно. Идеята е напълно логична, но не е точна. Това е така, тъй като множество факти не могат да бъдат обяснени. Така например, напълно невъзможно е да се обясни разнообразието от организми, живеещи при еднакви условия. По-късно Ж.Б.Ламарк развива нови идеи - за „упражняемостта на органите“ и „психическия контрол върху адаптацията“, които се оказват напълно несъстоятелни. Впоследствие учението на Ж.Б.Ламарк, а също така и различните аспекти и модернизации на многобройните му последователи, са наречени „ламаркизъм“, „жофруизъм“, „психоламаркизъм“, „механоламаркизъм“, „детерминизъм“, „пряко приспособяване“, „твърдо приспособяване“. А и самият термин „приспособяване“ също често се разбира точно в това му значение.

Принципно различно разбиране за адаптацията предлага Чарлз Дарвин. Според него промените в

организмите не зависят от средата, а поначало са произволни по отношение на нея и се определят не само от изменчивостта, но и от наследствеността, от естествения и изкуствения подбор. Случайните промени се оценяват от средата, като полезните се закрепват, вредните се отстраняват. Тъй като самата околна среда също се променя във времето и пространството, адаптациите са относителни и безкрайни. Възгледите на Ч. Дарвин прекрасно обосновават ролята на адаптацията за произхода и развитието на цялото разнообразие от организми, за еволюцията на живата природа, което впоследствие получава наименованието „адаптациогенезис“. Учението на Ч. Дарвин също има много последователи и е наречено „дарвинизъм“, „теория на подбора“, „статистическа теория за еволюцията“, „вероятностна теория за адаптацията“.

Основни идеи за адаптацията, заложили и разработени в биологията, оказват влияние върху формулирането и развитието на това понятие в редица научни дисциплини. Историята на биологичните възгледи за адаптацията на човека е на практика огледално отражение на етапите на развитие на социологическата мисъл. Идеята за директното приспособяване към условията на социалната среда се оказва не по-малко привлекателна и жизнеспособна. Но за разлика от биологичните дисциплини, в социологията адаптацията дълго време не е изследвана като самостоятелен предмет. Паралелно с другите обществени науки (философия, психология, екология, демография), за да разберат и опишат социалните процеси, социолозите използват най-значимите постижения на биологията, в това число и категорията адаптация. Сред първите, които се обръщат към проблема за адаптацията, е английският философ и социолог Х. Спенсър. Представяйки обществото като „социален организъм“, Х. Спенсър разпростира върху него и законите за биологичната адаптация. Въпреки увлечението си по еволюционната теория на Ч. Дарвин и убедеността си в необходимостта от прилагане на идеите за естествения подбор за осигуряването на обществен ред (социален дарвинизъм), Х. Спенсър всъщност поддържа и развива ламаркистското направление в разбирането за адаптацията. В предложената от него „теория за равновесието“ адаптацията се разглежда като устойчиво уравновесяване на организма (индивида) със средата (обществото), в резултат на което общественото устройство се усложнява, повишава се неговата „функционалност“.

Социологическите възгледи за адаптацията на други учени в началото на ХХ век също се развиват под влиянието на учението за борбата за съществуване и естествения подбор (L. MiBristol, G. Chatterton-Hill, J. A. Tomson, M. R. Torpe).

Широка известност получават трудовете на полско-американския социолог Ф. Знанецки, който разглежда адаптацията чрез взаимодействието на социалните ценности (като характеристики на обществото) и социалното устройство (като характеристики на личността). Безспорна заслуга на Ф. Знанецки е идеята за разкриване на процеса на социална адаптация чрез усвояване от личността на социалния опит, чрез нейното „социално действие“, дължащо се на това как личността преживява социалната ценност. Изучавайки адаптацията на полските селяни-емигранти в Америка, У. Томаси и Ф. Знанецки убедително доказват, че процесът на адаптация на човека е преди всичко социален.

Социологическият подход към разглеждането на адаптацията е представен в трудовете на изтъкнатите западни социолози Е. Дюркем, М. Вебер, Т. Парсънс и Р. Мъртън.

Според Е. Дюркем адаптацията е приспособяване на вътрешната организация на човека към съществуващите в обществото норми. На индивидуално равнище адаптацията се изразява в приемането от човека на господстващия обществен морал, осъзнаването на своя дълг пред обществото, което се проявява в неговите мисли, цели, действия. На равнище общество адаптацията се изразява преди всичко в наличието на самите норми. Квинтесенцията на адаптацията е в съществуването на обществения морал, споделяна от всички членове на обществото. Нормите са първични, „позитивни“, човекът и неговото индивидуално съзнание са вторични. Функционално адаптацията на човека представлява процес на усвояване, на „интериоризация“ на съществуващите норми. Всяко отклонение от приемането на тези норми от човека е социалната патология. Липсата на норми, техен недостатък, множественост, неяснота - това е патология на обществото. Въпреки че Е. Дюркем не използва термина „адаптация“, неговата скала „норма-патология“ е напълно идентична с понятията адаптация - деадаптация.

Позитивистичното разбиране за адаптацията, като приемане и сляпо усвояване от индивида на условията на социалната среда, съответства на ламаркистското пряко приспособяване. Напълно се игнорира ролята на личността, а адаптацията се определя като процес, противоположен на социалния прогрес.

Ограничеността на позитивизма успешно е преодоляна от М. Вебер. Той не възразява срещу социално-нормативната детерминация на адаптацията на човека, но смята, че това не е единственият и не винаги е най-добрият за човека подход. Ако социалните норми съвпадат с интересите на човека, той ги следва, ако не съвпадат, ги отхвърля. Критерий за адаптацията е рационалността, ефективността в постигането на

целите. М.Вебер демонстрира единството на индивидуалното и груповото равнище на адаптация и разкрива естествените им противоречия. Вариативността на нормите, моделите на поведение, подходите за постигане на целите подбужда човека към активни творчески действия. Прави впечатление, че не социалните норми създават адаптацията на човека, а човекът в процеса на собствената адаптация оценява, видоизменя, развива социалните норми. По този начин, според М.Вебер, адаптацията е не просто начин за съществуване на човека, но и един от механизмите на социалния прогрес. Възгледите на М.Вебер поставят началото на прагматичния подход в разбирането на адаптацията.

Въпреки това, индивидуализмът на целите и стремежът към максимална рационалност при постигането им при М. Вебер, нарушават общественото съгласие, противопоставят интересите на индивида на обществените.

От гледна точка на Т. Парсънс индивидуалният рационализъм, като основен критерий на адаптацията, води до нестабилност, до провокиране на социални конфликти. А общественият прогрес според Т. Парсънс е взаимен компромис, интеграция. Неговата концепция за „равновесието на обществото“ се състои в „баланс между взаимните очаквания на индивида и социалната среда“. Според Т. Парсънс адаптацията е равновесие и стабилизация, обществено спокойствие, еднакво полезно както за индивида, така и за социума. Възгледите на Т. Парсънс съответстват на най-разпространения както в социологията, така и в другите науки хомеостатичен подход към разбирането за адаптацията.

Но, както доказва Р. Мъртън, обществото не е равновесно, тъй като това е несъвместимо с диалектиката на развитието. Социалната структура е вътрешно противоречива и динамична, тя е подложена на постоянни трансформации дори в периоди на относителна социална стабилност.

Следователно и адаптацията на човека протича в условията на нестабилност, противоречия и конфликти. Институционализираните подходи за постигане на целите не винаги водят до обичайния резултат. Обществото отново прехвърля адаптацията на индивидуално равнище - всеки човек има свой собствен път или начин на адаптация, адекватен на неговата нормативна организация. Р. Мъртън дори разработва класификация на основните подходи за индивидуална адаптация съобразно, както с поставянето на целите, така и с постигането им, доказвайки, че адаптацията на човека е индивидуална - типична. Това, което е адаптация за даден човек в определен момент, може да не е адаптация за друг човек в друг момент при равни или неравни условия. Социалните закони и норми

помагат на човека да постигне адаптация, и в същото време го възпрепятстват. Адаптацията според Р.Мъртън е и следване на нормите, и отказ от тях. Тя е и рационално поведение, водещо до постигането на индивидуалните цели, и ирационалното поведение, съзнателно лишавашо човека от тази възможност. Това е и сътрудничество със социума, и бунт срещу него.

Следователно адаптацията на човека според изтъкнатите социолози е „нормативност“, „рационалност“, „балансираност“, „индивидуалност“.

В резултат на това понятието адаптация няма единно, ясно, общопризнато понятие, определение, критерии, показатели. Въпреки това, може да се проследи приемствеността на някои типични системи, възгледите за този социален процес и да се представят под формата на малка класификация. Подобен опит е направен в монографията на Л. В. Корел, където са разграничени шест различни понятия за адаптацията:

- адаптацията се използва за наименоване на *процеса*, при който субектът се приспособява към новата среда („приспособителна /адаптивна изменчивост“);
- под адаптация се разбира *резултатът* от приспособителния процес;
- адаптацията е свързана с някаква определена цел, към която се стреми субектът: „да оживее“, да постигне имуществено благополучие, да повиши социалния си статус и др. (*темологичност и прагматичност* на адаптацията);
- адаптацията (адаптивността) предполага съответствие между целите и постиганите в процеса на дейността резултати;
- адаптацията се използва за именуване на *отношението на равновесие* (относителна хармония), което се установява между субекта и средата (*хемеостатичен* подход);
- адаптацията е процес, който не само се подчинява на хомеостатичните закономерности, но и осигурява възможност за развитие на субекта на адаптацията (*хемеорезис*).

Класификацията на Л. В. Корел е достатъчно пълна. Обособено е понятието за адаптация като приспособяване, прагматичност, хомеостазис, развитие, но обединяването в едно понятие на две класификационни основания (съдържание и процесуално), внася известно объркване, което съответства на съвременното състояние на въпроса. Съдържателна класификация на вариантите адаптация е предложена от В. А. Петровски, който разграничава хомеостатичен, хедонистичен и прагматичен варианти.

В научната литература широко представени са опитите за обобщаване на основните системи за разбирането на процеса на социална адаптация, без да са в достатъчна степен изчерпателни.

В този ред на мисли разглеждаме социологическото определение на категорията адаптация. Само терминът „адаптация“ не се използва. В повечето случаи се говори за „социална адаптация“, за различни видове адаптация (социално-икономическа, организационна и много други), или без никакви специални указания, под адаптация се разбира отново социална адаптация. От това следва, че адаптацията е винаги социална, тъй като разграничаваните в различните социологически изследвания видове адаптации, са разновидности на социалната. Създадената ситуация е напълно законосъобразна и оправдана, тъй като обект на тези изследвания е адаптацията на човека или на някакви социални образования: групи, общности, институти, организации, цялото общество.

В научната литература се срещат повече от двеста различни определения за социална адаптация. Поради това няма да разглеждаме отделните определения, а по-скоро анализираме интересуващите ни елементи, изграждащи тези определения. Тук само посочваме едно от съвременните определения: „Социалната адаптация е приспособяване на личността или социалната група към обществената среда, в хода на което се съгласуват изискванията и очакванията на участващите в него субекти“.

Социалната адаптация е цялостен, непрекъснат, динамичен, относително устойчив социален процес на установяване на съответствието между съвкупното равнище на актуални към даден момент потребности на човека и равнището на тяхната удовлетвореност, определящо неговото непрекъснато развитие.

Адаптацията не може да бъде определена като състояние. Това би означавало възможност за състояние, а „не адаптация“ или липса на адаптация и би противоречило на нейната непрекъснатост и динамичност. Определянето на адаптацията като свойство е по-приложимо за понятието общобиологична адаптация, като характеристика на цялата жива природа, на индивидуалните съвкупности от организми, тъй като не разкрива социалното съдържание на адаптацията. „Способността за адаптация е универсално свойство на живата природа“. Адаптацията се определя като механизъм за осигуряване на живота в изключително неблагоприятни за организма и съответно сравнително рядко срещащи се условия. Адаптацията е специфичен биологичен феномен, свързан с жизнената дейност на организма в неадекватни условия на средата, със запазване на оптимално съотношение на жизнените функции, на способностите за работа и обучение. Любопитно е да се отбележи, че подобни условия на живот могат да бъдат свойствени и за традиционното производство.

Много често адаптацията е определяна като „резултат“. Адаптацията е резултат от баланса на взаимните очаквания на индивида и социалните институции, субект на които е той. Определянето на адаптацията като резултат посочва нейните граници, завършеност, постижимост, прекъсваемост, което противоречи на функцията за осигуряване развитието на личността, в това число и социалното развитие.

Тълкуването на социалната адаптация като резултат се базира на хомеостатичната традиция за нейното схващане (К. Левин, Т. Парсънс, Л. Фестингър). Редица изследователи правят опити да обединят разбирането за социална адаптация като процес и като резултат. Така например М.А.Шабанова определя социалната адаптация като „процес и резултат от взаимодействието на индивида (групата) с кардинално променящата се социална среда, по време на който постепенно се съгласуват изискванията и очакванията на двете страни“.

Всяко отклонение от разбирането за адаптацията като процес води до абсолютизация на конкретните ѝ прояви, неизбежно противопоставя частните, ситуационните, индивидуалните цели и проблеми на общобиологичния и социален процес. Само под формата на процес личността е едновременно обект и субект на нейното формиране. Американският социолог У. Р. Соп определя адаптацията като процес, при това в „чист вид“, без каквито и да било уточняващи понятия. Той определя социалната адаптация като социален процес причините за което са:

- първо, адаптацията на човека винаги е социална. Социалността е най-важният критерий за определянето на човека. Нейното отсъствие веднага поставя под съмнение легитимността на определянето на едно живо същество като човек, като личност. Липсата на социалност или нейното пълно изгубване от човека на практика е невъзможно. Дори човек, който е загубил (или не е имал от раждането си) основните си психични функции, като например съзнание, социално е адаптиран благодарение на усилията на останалите членове в обществото. Мисленето и поведението на човека запазват социалността си и в условията на пълна, и продължителна социална депривация посредством паметта, навиците, уменията. Следователно социалността на човека се съдържа както в неговото обкръжение, така и в него самия. В нито една своя проява човек не може да е напълно отделен и независим от обществото. Ние разбираме много по-широко социалната адаптация, отколкото е прието в отделните изследвания, в които адаптацията, както вече бе отбелязано, се разглежда като взаимодействие между личността, социалната група или института и социума в различните му проявления. За личността е опасно дори временното отделяне от социума, а още повече противопоставянето му.

■ второ, адаптацията на човека винаги се отличава от процеса на обикновеното приспособяване, реагиране на стимули. Адаптацията на човека е не само адаптация на отделния индивид (организъм), социална група, но и единен културно-исторически процес, в който личността е едновременно и субект, и обект на дадения процес. В човека, в неговата психика, поведение няма нищо, което да не се съдържа в социума, да не е негова проява, да не отразява неговите интереси. Адаптацията на човека, нейните закони, нейните специфични прояви, могат да бъдат правилно разбрани само в социален контекст, което следва да е отправната точка за всеки научен подход към проблема за адаптацията. Самата степен на обобщаване на проблема свидетелства за това, че нито един критерий не може да е пълен израз на всички възможни експликации на процеса на социална адаптация. Нито балансът, нито удоволствието, нито нормативността, нито рационалността, нито някои други „сполучливи“ открития, съставляващи квинтесенцията на благополучието както на човека, така и на социалната организация, не могат да претендират да бъдат единствен критерий за адаптацията като социален процес.

Процесуалността на адаптацията и социалното развитие са двете страни на една същност. Постоянната социална динамика обуславя непрекъсваемостта на процеса на адаптация, което на свой ред се явява изходен материал за неизменното усъвършенстване на социалната организация. Отказът адаптацията да се разглежда като социален процес, неизбежно води до неадекватна оценка на нейните източници, механизми, разнообразни прояви. Създава илюзията за възможност и независимост или дори за противопоставяне на адаптацията на личността и развитието на социума. Ако адаптацията на човека не бе социален процес, то ефективността на приспособителната дейност би се понижала в пъти, а социалната организация не би имала надежден механизъм за глобално регулиране и развитие.

Социалната адаптация е определена като процес на установяване на „съответствие“. Тук ние не посочваме по какъв точно начин се установява съответствието, тъй като броят възможни подходи за постигането му е огромен - взаимодействие, вживяване, усвояване, включване, приспособяване, формиране и много други. Във всеки конкретен случай личността може да приложи всеки от тях, затова посочването на един конкретен подход при определянето на социалната адаптация привнася изкуствени ограничения, които затрудняват интерпретацията на дадения процес. Анализирайки различните дефиниции за социална адаптация, става възможно да проследим динамиката на промените при употребата на ключовото понятие „адаптация“, разбирано като „приспособяване“,

„включване“, „взаимодействие“. Най-често се използва определението за социална адаптация като „взаимодействие между личността и социалната среда“.

Социалната адаптация е определена като съответствие между равнището на потребностите и равнището на тяхното удовлетворяване. В това се крият детайлите в цялото определение, при което съществуващите потребности се удовлетворяват и образуват нови потребности, на качествено по-високо равнище. В най-общ вид това е схемата на развитие както на личността, така и на социума, в която социалната адаптация играе ролята на характеристика на интензитета на развитието. В това се състои най-съществената разлика на предложеното определение от повечето определения за социалната адаптация, съществуващи в различните обществени дисциплини.

Съвременното стандартно определение за социална адаптация кратко може да се изрази като „взаимодействие между личността и социалната среда“ с посочване на различните специфики на това взаимодействие и равнищата на социалната среда. Казано по друг начин, в основата на адаптацията е не прякото противопоставяне между личността и социума, а техният взаимен компромис, корекция. Изхождайки от единството на личността и социалната среда, можем да определим, че потребностите на личността са концентриран израз на биологичната и социалната системи. Единствено чрез механизма на реализиране на потребностите се осъществява биологичното развитие и социализацията на човека. Още Е. Дюркем говори, че социалните норми съществуват и са живи само когато се интериоризират от човека. Именно потребностите на човека са интериоризирани социални норми. Следователно самите потребности на личността (и социалните, и биологичните) по никакъв начин не могат да противоречат (и съответно да се противопоставят) на социума, за разлика от начина на тяхното удовлетворяване. Удовлетворяването на потребностите на личността отговаря на интересите и целите на социума, в противен случай тези потребности не биха се закрепили в гено- и социофонда (социалната памет) и не биха станали достойние на личността. Обществото се интересува не просто от личността, а от личността, която удовлетворява „своите“ потребности и изпълнява по този начин дейност по възпроизвеждане и развитие на самото общество. Успешното изпълнение на дадена дейност се поощрява с удоволствие, неуспехът се наказва със страдание. Излиза, че удовлетворяването на потребностите на личността означава „съответствие на социума“, тоест социална адаптация. В това се състои основният съдържателен момент, отправната точка на това определение и на цялата концепция за

социалната адаптация. Доминиращото разбиране за социалната адаптация е в смисъла на противопоставяне на личността и социума, на личността и околната среда (в редица случаи потребностите могат да бъдат удовлетворени и без участието на тази реалност) и същевременно формулираме основния практически критерий за социалната адаптация - потребностите и тяхното удовлетворяване. Възможността да се разграничи лесен и понятен критерий за адаптацията е много полезна при нейното последващо измерване. Именно фактическото удовлетворяване на потребностите е основен критерий и резултат от равновесието, включването, приспособяването, рационалността и дори развитието. Потребностите, както и тяхното удовлетворяване са динамични величини, тъй като могат да се актуализират, а всяка потребност, за да бъде реализирана, изисква комплекс от фактори. Но констатацията, че социалната адаптация е удовлетворяване на потребностите на личността или удовлетвореност (като при „удовлетворителния подход“) , е правилна, но недостатъчна.

Актуалните към даден момент потребности определят адаптацията. Не е достатъчно да се посочи, че адаптацията е удовлетворяване на потребностите на човека, тъй като човекът има много потребности, тяхното състояние и равнище на удовлетвореност са различни. Но не всички потребности са важни за него във всеки конкретен момент, едни (или една) са актуални, другите - не. Ако потребността в даден момент не е актуална, за адаптацията е без значение състоянието и показателите на нейната удовлетвореност, колкото и жизнено необходима да е тя. Следователно не всички потребности определят адаптацията, а само актуалните. Според степента на удовлетворяване на актуалната потребност тя губи своето значение и се заменя с друга.

Това е много важен момент, предимно от гледна точка на динамиката на социалното развитие. Формирането на личността на нови потребности е дълъг и незабележим процес. Това се случва, защото личността притежава цял набор от нереализирани потребности и удовлетворената потребност се заменя с отдавна формирана такава. Този процес на формиране на нови потребности остава в сянка и се създава илюзията, че той не е свързан с адаптацията, а основният резултат на социалната адаптация е формирането на нови потребности.

Адаптацията представлява процес, определящ непрекъснатото развитие на личността. Тук само се посочва предназначението на социалната адаптация, като социален процес, обединяващ интересите на личността и социума. Именно развитието на личността е крайният резултат от актуализацията, удовлетворението и издигането на потребностите. Само чрез развитието на личността

се осъществява социалното развитие, при което всеки отделен човек е „елемент“ в развитието на цялото общество. Адаптацията осигурява развитието на личността във всякакви, дори и в крайно неблагоприятни условия. Значението на осмислянето и определянето на социалната адаптация като функция на развитието на личността е обусловено от надиндивидуалността на даден социален процес, от невъзможността този процес да се осмисли и интерпретира правилно, единствено на равнището на личността. Развитието на личността е целта на адаптацията, но не е цел на самата личност. Онтогенетичното развитие на личността се изразява в увеличаването и издигането на потребностите, филогенетичното - в повишаването на равнището на социалната организация и нейната култура.

Като говорим за класификации на социалната адаптация, целесъобразно е да ги разделим на обектни и процесуални. Традиционният подход, според който социалната адаптация е резултат от промените в средата, предопределя по-голям брой видове адаптации, свързани с изменения на нейните конкретни обекти. Съответно и в наименованията на видовете адаптации пряко се посочва обектът на адаптацията: социална, социално-психологична, учебна, професионална, производствена, културна, материална, съседско-приятелска, психофизиологична, организационна, икономическа, битова и много други видове адаптация. На практика броят разграничавани видове адаптации, отговарящи на обектите на адаптация, е безкраен. Само терминът „адаптация“, без посочване на видовата принадлежност, обикновено не се използва, а се определя (с помощта на изброените по-горе прилагателни, или предлозите: „на“, „в“, „към“) съответния обект на адаптация - предприятие, социална група, социална роля. По този начин процесът на адаптация се поставя в зависимост от правилния избор на обекта на адаптация и дори, и при най-подходящ избор, разглежданата реалност се отразява частично, тъй като отделният обект на адаптация изключително рядко може напълно да реализира процеса на адаптация. В същото време всеки обект на адаптация се отразява върху нейния процес системно, тоест реализират се както специфични, така и неспецифични за дадения обект видове адаптации.

По-голямата част от изследванията за адаптацията се основават на принципа за обособяването на обекта и съответстващия му вид адаптация, в резултат на което се определя: „наличие“ или „липса“, или оценка за дадения вид адаптация, предлага се хипотеза за причините и съответните препоръки. Актуалността на отделния вид адаптация, включително по отношение на конкретния обект на адаптация, за изследвания

субект на адаптация към момента на изследването не се взема под внимание.

Ако видовете адаптации, разграничавани на основата на обектите на адаптацията, са безкрайно много, то на други основи съществуват изчерпателни класификации. Така например, И.А.Милославова предлага следните видове социална адаптация:

1. Според характера на взаимодействието между субекта на адаптация и адаптивната среда:

- адаптация под формата на приспособяване;
- адаптация под формата на адаптиране.

2. Според вида на адаптивната среда, към която се адаптира (или която приспособява към себе си) индивида:

- производствена;
- брачна;
- съседско-приятелска;
- политико-правна;
- учебна.

3. Според структурните компоненти на адаптивната среда:

- предметно-дейностна;
- личностна.

4. Според психологическото съдържание:

- преадаптация;
- деадаптация;
- реадаптация;
- дисадаптация.

Тази класификация е широко разпространена. Разграничаването на различните видове адаптация е много популярно сред различните изследователи на социалния процес. По-голямата част от изследователите предлагат собствени наименования за видовете адаптация и тяхна собствена класификация. Л. В. Корел прави опит да обедини съществуващите класификации за видовете адаптация, като предлага 30 критерия за диференциране на адаптацията. На базата на тези критерии обособява 92 вида адаптация, но в заключението на нейното подробно описание посочва, че дадената класификация „не е напълно завършена“.

Обособяването на голям брой разнообразни основания за класифициране на адаптацията и сложността на тези класификации говори за нееднозначността на описвания от различни автори процес, за неопределеността на неговата природа и основи. Това обаче не пречи да се посочва, че „от позицията на системния подход е важно при анализа на един или друг тип адаптация“ той да се разглежда не изолирано, а в контекста на другите адаптационни процеси“.

От гледна точка на предлаганата от нас концепция за социалната адаптация, структурирането на процеса на адаптация по видове, форми, типове е условно, а при практическото изучаване на адаптацията на човека - е погрешно. В практическите изследвания структурирането е

целесъобразно единствено при изучаването на адаптиращата способност на обекта.

Следователно адаптацията не е съвкупност от изброените и други видове адаптация. Тя е цялостен процес, който не се свежда до сбора от съставляващите го елементи. Би било погрешно да се твърди, че нивото на социално-психологическата адаптация е ниско, а на битовата - високо, тъй като това са две страни на един и същ процес, макар степента на тяхното влияние и равнището на удовлетвореност да са различни. Да се разграничава и изучава на индивидуално равнище всеки отделен вид адаптация е невъзможно. Очевидно е, че в процеса на изследване трябва да се обособят онези видове (съвкупности, комплекси) адаптация, които имат най-съществено влияние върху резултативния показател на адаптацията.

Различните изследователи обособяват всевъзможни групи фактори: главни и временни, обективни и субективни, лични и производствени, глобални (социално-икономическото и политическо устройство на обществото) и регионални (природно-климатични, степен на развитие на социално-битовата инфраструктура, баланс на трудовите ресурси). Така например Т. Н. Вершинина, изследвайки производствената адаптация на работника, разграничава следните групи фактори (Т. Н. Вершинина представя факторите под формата на многокомпонентна схема, илюстрираща връзката между тях):

- *Личности:* демографски характеристики, квалификация, стаж, образование, продължителност на живеене в града, житейски опит, психологически свойства, професия;

- *Производствени:* съдържание и условия на труд, организация на труда, битови условия, работна заплата, възможности за развитие, степен на зрялост на производствения микроклимат;

- *Фактори извън пределите на производството:* система за професионална ориентация и професионален подбор, система за подготовка и разпределение на кадрите, състояние на трудовите ресурси, равнище на развитие на социално-битовата инфраструктура в региона;

- *Психофизиологични и социално-психологични фактори:* психически и физически натоварвания, междуличностно общуване, битов компонент.

Класификацията е достатъчно подробна, но е сложна и обемна. Всеки от разграничените фактори съдържа още цял комплекс от фактори, които трудно могат да бъдат систематизирани, а и не е ясно защо са обособени точно определени фактори и как всеки от тях влияе върху адаптацията.

Предложените фактори е трудно да се изброят, а още повече да се изследват. Така например факторът „демографски характеристики“ може да включва много позиции, а „факторите извън производството“ са безбройни. Може да се предположи, че опитите да се разграничат всички

фактори, за да се систематизират видовете адаптации, са обречени на неуспех, което поставя под съмнение изискването за цялостност при изследване на процеса на адаптация. Но това не е основание за отказ от търсене на пътища за разрешаване на проблема. Невъзможността да се разграничат всички фактори насърчава изследователите към разглеждане на отделните фактори (или техните съвкупности). Така Е. С. Балабанова използва четири произволно избрани фактора: успех в живота, социален паразитизъм, икономическа независимост и законопослушание, докато С. Г. Марковкина - само един. Естествено е, че зависимостта на адаптацията от ограничен брой фактори също е ограничена, дори и при най-удачен избор на фактори. Никаква съвкупност от фактори, а още повече отделен фактор, не могат напълно да отразят социалната адаптация. Ограничаването на броя на факторите, произволното им и несистемното разграничение не позволява да се определят като измерители на социалната адаптация.

В потвърждение е разглежданият от нас един конкретен пример. На пръв поглед изглежда напълно разумно да се използва факторът работна заплата за определяне на адаптацията на работника/служителя. Може дори емпирично да се установят диапазонът и различните особености на неговите действия. Но веднага се появяват толкова допълнителни условия и други фактори, че неволно може да се направи извод за почти пълната маловажност на първоначалния фактор. По този начин, дори пълното и продължително неплащане на работната заплата, не води до отказ от работа и напускане на голям брой работници. Това доказателство ли е, че този фактор не е от значение? Оказва се, че един фактор е недостатъчен, както и два, и три. В крайна сметка се оказва, че и изброяването на факторите също е недостатъчно.

Другият начин е да се обобщят, абстрактизират факторите, в резултат на което факторите стават до такава степен обширни, че нямат самостоятелно значение и изискват разделяне на по-дребни компоненти. Подобна ситуация възниква при обособяването само на две групи фактори. Като пример посочваме класификацията на И. А. Георгиева, състояща се от вътрешни и външни фактори, които на свой ред се подразделят на десетки и стотици съставни елементи.

Не е възможно, дори и теоретично, да се вземат предвид всички фактори, които влияят (или могат да повлияят) върху процеса на адаптация. Това не е необходимо, тъй като не всички фактори определят адаптацията, а само малка част от тях, която съответства на актуалните потребности.

В днешния си вид утилитарната класификация на потребностите съдържа седем комплекса потребности: материален (икономически), за

самосъхранение, регулаторен, за възпроизводство (сексуален), комуникативен, когнитивен, за самореализация. Всеки от комплексите съдържа набор от частни потребности.

Следвайки логиката на нашите разсъждения, изследванията ни по-нататък са насочени към социалната адаптация на военнослужещите, която в годините на реформи, редуциране, съкращаване в структурите на въоръжените сили и на Българската армия, придоби широка популярност.

Социалната адаптация на военнослужещите и членовете на техните семейства в съвременните условия е процес и форма на съгласуване на човека с околния свят, разрешаване на противоречието между определен тип личност (бившия военнослужещ и членовете на семейството му) и определен тип социална среда (нови социално-икономически условия и преход към нова професионална дейност).

Процесът на социална адаптация на военнослужещите, освободени от военна служба и на членовете на техните семейства, протича на етапи в продължение на определен период от време. Психолозите обособяват следните основни етапи:

Подготвителен етап. Преди уволнението за военния е характерно състоянието на несигурност и разочарование. Той тежко преживява този период, често изпитва страх и други отрицателни емоции, които са рисков фактор, случват му се различни неприятности (болести, конфликти, суицидни опити и т.н.). При това най-силен патогенен фактор е не самият факт на уволнението, а продължителната заплаха, че това може да се случи.

Етап на психологическо напрежение преди уволнението. Характерна за този етап е информационната неизвестност. Отговорът на въпроса: „Какво предстои?“, постепенно се заменя от въпроса: „Колко дълго ще продължи това?“. Емоционалното напрежение се задълбочава и от факта, че на този етап на практика нищо не зависи от военнослужещия.

Етап на остри психични реакции на влизането в „цивилния живот“. За този етап е характерна промяната в системата на отношенията и взаимоотношенията, отличаваща се с рушене на стереотипите на живот, сформирани през периода на продължителното пребиваване в армейска среда. Възможните варианти на преминаване през този етап са следните:

- сравнително спокойно изработване на защитни (компенсаторни) реакции в отговор на въздействието на психогенните фактори;
- нестабилна психическа дейност, която може да доведе до предпатологично състояние и нервно-психически заболявания, но в рамките на психологическата норма;

■ дълбоки психични промени, проява на устойчиви нервно-психични разстройства и дори болести.

Етап на остри психични реакции на излизането от „военния живот“. През този период са възможни различни деструктивни промени (в социалното положение, здравето, психиката, семейните взаимоотношения, финансите). При това се наблюдава дефицит на активно поведение и се нарушават житейски навици, интереси, цели. Военнослужещият престава да се съпротивлява на неприятностите.

Етап на реадaptация - възстановяване на стереотипите (онези стереотипи, които военнослужещите са притежавали преди постъпването им на служба в армията). Тук с първостепенно значение са индивидуалните качества на личността (нейната ригидност или гъвкавост, ретроспективна ценностна ориентация, жизнени планове) и възпитателните възможности на социума.

Не с всичко в тази класификацията можем да се съгласим безусловно. Най-вероятно на последния етап трябва да се разглежда не реадaptацията, т.е. възстановяването на стари (за повечето военнослужещи - юношески) стереотипи на поведение, а твърде сложната и дълбока дейност, свързана с тяхното преразглеждане и придобиването на „липсващите“ до този момент стереотипи. Това се потвърждава и от анализа на данните, публикувани от военните психолози и редица изследователи. Като правило при освобождаването на военнослужещите от военна служба и преминаването им в запас или оставка, се получава несъответствие между новите условия и равнището на психологическа готовност на бившия военнослужещ да приеме промяната. Професионално-психическите качества, придобити по време на военната служба, могат да се окажат пречка за новата социална роля на освободените от нея. Следва да отбележим, че върху процеса на социална адаптация на военнослужещите, освободени от военна служба и на членовете на семействата им, влияние оказват обективните социални условия (социален произход, образователно равнище и т.н.), непосредственото местоживееие (семейство, трудов колектив, неформално обкръжение и т.н.) и накрая, самата личност (позиция в живота, индивидуални качества, особености на самосъзнанието и др.).

За създаването на условия за социална адаптация на военнослужещите, освободени от служба, преминали в запаса или уволнени, е целесъобразно процесът на социална адаптация да се разглежда на три структурни нива, като на всяко ниво е дефинирана съответната задача.

Нива на процеса на социална адаптация са:

■ **общество (макросреда)** - да се определят особеностите на социалната политика в сферата на

жизнената дейност и да се насочи в необходимата посока;

■ **социална група (микросреда)** - да се изяснят причините за конфликта в системата „човек - социална група“ и да се съдейства за разрешаването на този проблем;

■ **самият човек (вътрешноличностна адаптация)** - да се работи с цел формиране на самосъзнание, т.е. да се оказва психологическа помощ.

Факторите, които съпътстват процеса на социална адаптация на бившите военнослужещи и техните семейства, могат да се дефинират по следния начин:

На равнище макросреда:

- нови икономически условия;
- реформиране на армията;
- липса на информация (осигуряване на информация и консултации);
- липса на бюджетно финансиране и специализиран институт;
- липса на нормативно-правна база и система за държавна подкрепа на бившите военнослужещи и членовете на техните семейства;
- слабо развито социално мислене у ръководните кадри и липса на подготвени социални работници за работа с тази категория от населението;
- наличие на безработица и увеличаване на ръста и на пазара на труда;
- влияние на пазарните отношения върху заетостта на населението;
- влияние на разпокъсаните и некоординираните действия на държавните структури върху преквалификацията и оказването на помощ при трудоустройването;
- нежелание на обществото да оцени по достойнство потенциала на бившите военнослужещи;
- благоприятни условия за предприемаческата дейност;
- създаване на специализиран отдел в Националната агенция по заетостта;
- организиране на центрове за преквалификация и служби за социално-психолого-педагогическа подкрепа на бившите военнослужещи и членовете на техните семейства.

На равнище микросреда:

- нарушаване на стабилността на семейните отношения;
- социално-битова неуреденост на жените;
- намаляване важността на възпитателната роля на семейството;
- девиантно поведение на подрастващите членове в семейството;
- липса на корпоративно „братство“ сред бившите военнослужещи;
- слаба роля на публичните фондове и асоциации.

На вътрешно личностно равнище:

- неформирани жизненоважни качества;
- възрастови особености на здравословното състояние;
- бивши звание, служебно положение, военна специалност;
- индивидуално-психологически свойства и състояния на личността (психологическа неготовност за преминаване към нова професионална дейност, професионална преориентация, в това число и към предприемачество);
- емоционална нестабилност, неуверено поведение на пазара на труда, стереотипи на мислене и поведение, ниска конкурентоспособност поради липса на необходимите знания, умения, навици и норми на социално поведение;
- неготовност на участниците във въоръжени конфликти за рехабилитационни мероприятия и други.

Механизмите за социална адаптация на военнослужещите, освободени от военна служба, не са уникални. По принцип адаптационният период може да се разглежда като стъпаловиден процес на формиране на компетентност, който включва четири фази.

Фазата на несъзнателна компетентност се отличава с това, че човек добре познава сферата на функциониране, способите за постигане на целите в тази сфера, възможните пречки и ресурсите за тяхното преодоляване. Тук действа натрупаният опит, който не изисква коригиране, за да се постигне успех. Определени са необходимите стимули и ответните реакции, както и ясен алгоритъм за взаимовръзка между тях. Ако в променената ситуация се приложат познатите начини за реагиране, напълно възможно е реакциите да са неадекватни и да не доведат до желаните резултати. Това е доказателство за нарушаване границите на прилагане на старите знания и опит и прокарване на граница между несъзнателната компетентност и некомпетентност.

Фазата на несъзнателната некомпетентност често съществува не като „проверена практика на неуспеха“, а като недостатъчно обоснована прогноза: човек предполага, че може да приложи стари знания и навици в новата ситуация. Често пъти той просто не разпознава новата ситуация и прилага към нея стари подходи за реагиране.

След неподходящия трудов опит или след като наблюдава действията на други в подобни ситуации, човек осъзнава кое не знае, т.е. влиза във **фазата на съзнателна некомпетентност**. В тази фаза се извършва натрупване и усвояване на нова информация, апробиране на нови методи на реагиране.

Когато преработката на новата информация води до формиране на адекватни алтернативи, настъпва **фазата на съзнателна компетентност**. Това означава, че решението вече е намерено, но няма

автоматизъм на изпълнението, беден е контекстът на целесъобразни форми на поведение и липсва тренировка. Последователното и рефлексивно прилагане на намерените решения отново води до фазата на несъзнателната компетентност, но вече по отношение на по-широк кръг от явления.

При това трябва да подчертаем, че промяната на съзнанието в процеса на придобиване на компетентност протича като че ли по определен ред:

- устойчив, определен, добре балансиран вътрешен свят на несъзнателна компетентност;
- свръхустойчив, поляризиран, ригиден свят на несъзнателна некомпетентност;
- свръхнеустойчив, променлив свят на съзнателна некомпетентност;
- устойчив, гъвкав свят на съзнателна компетентност;
- балансиран, разширен вариант на свят на несъзнателна компетентност.

Освобождаването от военна служба и новите изисквания могат да „сварят“ бившия военнослужещ на различни фази на развитие на вътрешния му свят. Това определя типа на неговата реакция на уволнението и съответно типа на адаптацията. В емпиричните изследвания, извършени от военни психолози и социолози, са разграничени шест основни типа реакции на освобождаването от редовете на въоръжените сили и Българската армия.

Индиферентен тип - военнослужещи, които в отговор на съобщението за освобождаване на практика не показват никаква сериозна тревога и не променят своето поведение. Те могат да бъдат разделени на две групи: към първата условно спадат „фаталистите“, чийто основен принцип е: „Което е писано, не може да се избегне!“. Към втората група се отнасят „стабилните флегматици“-спокойни, стабилни хора, които нищо не може да ги разтревожи.

Мобилизиращ се или парадоксален тип - военнослужещи, които след като узнаят за възможното освобождаване, незабавно повишават своята активност, стремейки се на всяка цена да останат на служба в армията. Проблемът за продължаване на службата се превръща за тях в основен, а всичко останало остава на заден план. Тяхна характерна особеност е максималната активност при възникване на реални трудности и в екстремни условия.

Депресивен тип - военнослужещи, които под въздействието на отрицателна информация намаляват активността си, стават по-нерешителни, дълго време размишляват и малко действат, неадекватно реагират на всички следващи, според тях, незначителни съобщения.

Активно-панически тип - военнослужещи, които след узнаване за освобождаването от въоръжените

сили, веднага започват бурна, не винаги добре обмислена дейност, която често е неадекватна спрямо ситуацията и е с хаотичен характер. По принцип тази дейност не води до резултати и не способства за излизането от психологическата криза.

Активно-депресивен тип - военнослужещи, които в началото реагират бурно на съобщението за освобождаване и започват да действат, но след това активността им бързо спада и те преминават в другата крайност - в бездействие, дори и апатия.

Скрито-панически тип - военнослужещи, които откликват на съобщението за освобождаване с пълно бездействие. Те като че ли се „изключват“. Една част от тях външно въобще не проявяват вълнение и страх, друга част много тежко изживяват създадената ситуация и полагат усилия да го скрият, но без резултат. На пръв поглед те могат да бъдат отнесени към индиферентния тип, но последните действат спокойно, докато представителите на този тип не предприемат никакви опити да променят нещо.

Анализът на социално-правния статус на военнослужещите, освободени от военна служба, показва, че отношението им към законите от „военния пакет“ от момента на приемането им до днес преминава от оптимистични оценки до почти пълно отричане на способността на държавата да разреши социалните проблеми на въоръжените сили и Българската армия. Сред основните причини за социалния дискомфорт на военнослужещите считаме, че са:

- сложната социално-икономическа и политическа обстановка в страната;
- наличието на социално напрежение във въоръжените сили;
- непредсказуемостта в реформирането на въоръжените сили;
- проблемите с взаимоотношенията в колектива на формирането;
- отношенията в семейството, най-близкото обкръжение;
- проблемите в региона на службата.

В обобщение считаме, че социалната адаптация на военнослужещите, освободени от военна служба и на членовете на техните семейства, е процес,

изискващ поэтапното им приспособяване към средата на цивилния живот. Доколко е успешен този процес, се детерминира от познаването на етапите на адаптиране към новото състояние и типове реакции на отделните военнослужещи. Определящи са социалният характер на тяхната адаптация и способността им с притежаваните от тях компетенции и компетентности бързо да възстановят своя социален статус и да се реализират в структурите на публично-частния сектор на националното стопанство.

ЛИТЕРАТУРА

1. Thomas W. Znaneccki F. Chop polski w Europe i Ameryce, Warszawa., 1976.
2. Parsons T. The System of Modern Societies. Englewood Cliffs, 1971.
3. Parsons T. Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives. Englewood Cliffs, 1966.
4. Cohen Y.F. Man in adaptation: The Cultural Present. Chicago, 1968.
5. Холостова Е.И. Социальная работа как феномен цивилизованного общества, Теория и практика социальной работы: проблемы, прогнозы, технологии. М., 1992.
6. Холостова Е.И. Социальная работа. Уч.пособие. М., „Дашков и К“, 2004.
7. Хоманс Д. Социальное поведение: его элементарные формы. Социологические и гуманитарные науки- РЖ, Серия 1, Социология, 2001.
8. Шабанов М.А. Социальная адаптация в контексте свободы, Социс., 1998, №9.
9. Федоров Н.Ю. Социальные возможности кадровых военнослужащих запаса и проблемы их реализации. В сб. „Социально-психологическая адаптация военнослужащих, уволенных в запас“. Сост. Еремина Т.И., М., 2003.
10. Социально-психологическая работа с семьями военнослужащих. Введение в профессию. М., ЦВСППИ, 1992.
11. Нисторов, Ил. Социално включване. Издателство „Перфект консулт“. С., 2010.
12. Белева, И. Кризата на европейските трудови пазари. Академично издателство „Проф.Марин Дринов“. С., 2012.